

Владислав Мороко

РОЗВИТОК ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У 1996–2007 РОКАХ

*У статті автор показує аналіз підвищення ролі політичних партій у суспільстві на тлі законодавчих змін виборчого права протягом 1996–2007 рр. Пропонується вважати цей процес віддзеркаленням намагання політичних еліт законодавчо врегулювати власні претензії на владу. **Ключові слова:** партії, вибори, виборче законодавство*

***Vladislav Moroko Growth of a sociopolitical role of parties through the legislation on elections (1996–2007).** In article the analysis of increase in a role of political parties in a society on a background of changes of the law on elections is offered during 1996–2007. It is offered to count the given process by reflection of aspiration of political elites legislatively to settle own claims for authority. **Keywords:** parties, elections, the law on elections*

Ще в середині ХХ століття М.Дюверже стверджував, що партійні системи склалися внаслідок взаємодії численних та комплексних факторів, як специфічних, притаманних конкретній країні, так і загальних [1, с. 263]. На думку метра партійної теорії, серед останніх найбільше значення має «виборчий режим». Він не лише елемент партійної системи, а й прямо впливає на кількість партій, їх чисельність та блокування («союзи»). У кінцевому результаті система партій та виборча система пов'язані між собою так, що іноді їх важко відокремити навіть з метою аналізу [1, с. 264].

Подібних поглядів дотримується і більшість вітчизняних та зарубіжних авторів. Партії вони розглядають виключно в контексті їх місця в партійних системах, на конфігурації яких і впливають види виборів. Як наслідок, сформувалася тенденція, відповідно до якої партія, партійні та виборчі системи аналізуються під кутом умовних, але сталих принципів, статичних у часі. Історична ретроспектива впливу виборчого права на партії розглядається виключно як ілюстрація процесів, що відбувалися на теренах країни протягом століть, а то й тисячоліть [2; 33]. У поодиноких випадках, коли беруться до аналізу виборчі закони в період з початку 90-х рр. ХХ ст., об'єктом дослідження виступає виключно сам закон, суб'єктом — громадяни чи громадянське суспільство

в цілому [3, с. 46–48; 4, с. 65; 5, с. 137–140]. У більшості ж випадків взаємодія партій та законодавства про вибори розглядається на прикладі того закону, який діяв у країні напередодні публікації дослідження [6, с. 65–66, 69; 7, с. 9; 8, с. 5, 8–12; 9]. Тому вважаємо важливим для розуміння причин партійно-політичної кризи, що є головною рисою сьогодення, аналіз змін виборчого законодавства та процесу впливу конкретних політичних сил на нього саме в історичній ретроспективі.

Уже 14 листопада 1996 р. під час першого, після ухвалення нової Конституції України, обговорення проектів закону про вибори з'ясувалось, що парламентарі мають кілька напрацювань стосовно майбутньої виборчої системи і відповідно ролі в ній політичних партій. Було запропоновано дві системи виборів. Мажоритарно-пропорційна виписувалася в проектах, розроблених Комісією з питань правової політики і судово-правової реформи (доповідав О.Лавринович) та НДП (автори О.Карпов, Б.Безпалій, А.Матвієнко, Ю.Сахно, А.Толстоухов, В.Філенко) [10, с. 148–149, с. 175]. Пропорційну систему виборів передбачав закон, пропонований ДСУ, КУН, УРП, ДемПУ, УНКП, ЛПУ, НДП, ПЗУ [10, с. 163 зв.–165]. Об'єднувало ці акти те, що, якою б не була запропонована виборча система, політичним партіям відводилася провідна роль. Чи то відразу, чи то в перспективі — після структуризації суспільства на фундаменті зміцнення безпосередньо вже самих політичних партій, як провідного елементу демократичної держави.

Дискусія в парламенті щодо ролі партій у виборах виявила протилежність позицій парламентарів. ПСПУ виступила за перенесення акцентів виборчого процесу виключно на трудові колективи. Рух, підтримуючи О.Лавриновича, одночасно з цим вимагав для партій 10% бар'єра. Проте був готовий підтримати і суто пропорційний закон, аби не затягувати його розгляд. Лідер комуністів П.Симоненко схилився до проекту О.Стешенка. Втім, як і його політичні опоненти, був готовий взяти будь-який за основу, аби не переносити його розгляд. С.Соболев, І.Попеску, Ю.Іоффе та В.Носов у партійності виборів вбачали дискримінацію позапартійних громадян.

Розмаїття думок унеможливило прийняття закону й затягнуло його розгляд. Тому ані під час першого читання в березні 1997 р., ані під час другого в квітні закон прийнято не було. Незважаючи на те, що депутати від СПУ, СелПУ, КПУ та НРУ були одностайні в бажанні ухвалити закон за змішаною системою (не надавши

прав громадським організаціям та взявши за компроміс 3% бар'єр), проект було відправлено на повторне друге читання. Цьому посприяла протидія тепер не лише С.Соболева, а й груп МДГ, «Єдність», «Аграрії України» та членів ПСПУ В.Марченка та Н.Вітренко [11, с. 22]. Повернувшись до проекту вже 23–24 вересня 1997 р., Верховна Рада 230 голосами прийняла його як закон. Сталося це не лише завдяки партійним фракціям, а й, не в останню чергу, внаслідок підтримки «непартійних» на той час нардепів. За змішану систему публічно, поруч з лідерами ДемПУ, КПУ, КУН, НРУ, СелПУ, СПУ, виступили і Є. Марчук, П. Лазаренко, М. Сирота [12, с. 115–117].

Прийнятий за шість місяців до виборів, Закон відразу ж поставив партії в центр політичного життя. Чи не головною його родзинкою був перший розділ документа, яким проголошувався новий принцип виборів — мажоритарно-пропорційний. Залишаючи кількісний склад ВР України (450 осіб), закон поділяв країну вже на 225, а не 450 округів з одночасним створенням загальнодержавного багатомандатного округу для ще 225 нардепів, що обиралися за партійними списками. Таким чином, відкрилася можливість здобуття влади висуванням кандидатів через партії та їх блоки.

На позитивні наслідки такої системи обрання вищого представницького органу України для владної конструкції країни вказували чимало аналітиків. Зокрема, В.Токовенко стверджував, що саме в цей період «відбувається фактичне припинення дуалізму української виконавчої влади і досягнення відносно високого рівня стабільності політичного керівництва та політико-адміністративної системи в Україні» [13, с. 20].

Проте обрані за новою системою депутати ВР України III скликання вочевидь не поділяли таких думок. А тому майже відразу взялися за створення нового виборчого закону. Так, А.Білоус вніс свій законопроект у квітні 1999 р. У травні з'явився проект Г.Пономаренка й А.Пейгалайнена, у жовтні — В.Журавського й С.Кириченка. В листопаді було внесено варіант фракції «Батьківщина». Таким чином, першу скрипку в кількості поданих законопроектів тримали партійні нардепи, які, на думку Р.Панкевича, були впевнені в легкості власної перемоги у разі введення чисто пропорційної системи виборів [14].

На засіданні ВР України 18 листопада 1999 р. було розглянуто чотири законопроекти, якими передбачалися майбутні вибори на виключно пропорційній основі. Авторами виступили нардепи

від ХДПУ В. Журавський, НДП А. Білоус, ВО «Батьківщини» О. Турчинов та колективно КПУ разом з Комітетом з питань державного будівництва. Різнилися проекти в деталях — наявності (проект ВО «Батьківщини») або відсутності грошової застави (КПУ), кількості необхідних підписів на підтримку списку (200 тис. у НДП та 1 млн у КПУ), розміру прохідного бар'єра (4% у варіанті НДП та його відсутності в баченні ХДПУ) [15, с. 174]. У підсумку за основу було взято проект комуністів.

А через рік — 18 січня 2001 р. виборчий закон на виключно пропорційній основі було прийнято. Це можна вважати певною перемогою партій в боротьбі гілок влади [16, с. 36]. Знову солідарно голосували представники різних за ідеологією сил. Утім, на закон було накладено вето Президента. Мотивував гарант це тим, що висування кандидатів у депутати виключно партіями «...майже повністю усуває від участі у виборчому процесі не тільки громадян, а й інші суспільні сили» [17, с. 17]. Тому, як і в 1998 р., законопроекти було направлено на доопрацювання та двічі обговорено на пленарних засіданнях — 17 та 24 травня 2001 р. Відсутність конституційної більшості голосів у прихильників пропорційної системи змусила їх відступити. Було проголосовано за змішану систему виборів і доручено профільному комітету винести на наступне засідання узгоджений варіант виборчого закону. В цьому були солідарні і партійні фракції («Батьківщина», КПУ, НДП, НРУ, ПЗУ, «Реформи — Конгрес», СДПУ(о), СПУ, УНР, «Яблуко») і позафракційні мажоритарники [18, с. 140–144].

Компромісний варіант закону обговорили 7 червня 2001 р. За словами Г. Пономаренка (КПУ), нова редакція увібрала в себе пропозиції як Президента і КСУ, так і депутатів. Тепер пропонувалася змішана система, за якою 335 нардепів обиралися за партійними списками і 115 по мажоритарних округах. Незважаючи на жорстке публічне несприйняття і такого варіанта членами НДП (Р. Безсмертний) та «Демсоюзу» (О. Марченко), 289 голосами закон було прийнято. Не знайшов підтримки він у фракцій «Демсоюз», «Регіони України» «Солідарність», «Трудова Україна» [19, с. 253 зв.–259, 280–282]. Знову ж чітко простежувалася межа між «пропрезидентськими» та «антипрезидентськими» політичними силами. І ця межа — рівень співвідношення між мажоритарною, вигідною виконавчій гільці влади, та пропорційною системами. Останній варіант поступово отримувал прибічників тепер уже не лише в партійному таборі, а й в бізнес-колах, насамперед

у тих, що вийшли на авансцену наприкінці 90-х рр. І чим швидше ці ФПГ міцнішали, тим більше ставало шансів для введення повністю пропорційної системи виборів, а боротьба за зміни на їх користь ставала гострішою.

Але у 2001 р. перемогу ще святкували пропрезидентські сили. Двічі Президент накладав вето на рішення парламенту. Подолати його депутатам не вдалось. Як наслідок, 13 вересня 244 голосами за цілковитої незгоди фракцій КПУ та СПУ було прийнято рішення про проведення наступних виборів у попередньому форматі 50 на 50. Закон в цілому підтримали 230 голосами. Проти були лише нардепи від КПУ, ПСПУ, не голосували цього разу члени «Батьківщини» та СПУ [20, с. 250–254].

Утім, і за такої системи голосування новий закон продовжував підвищення ролі політичних партій. Так, за партіями закріплювалося виключне право висування кандидатів у депутати з паралельним правом громадян на самовисування. А серед суб'єктів виборчого процесу з усіх видів громадських об'єднань визнавалися лише політичні партії. Присутність інших асоціацій допускалася виключно спостерігачі [21]. Зберігав закон 4% бар'єр для потрапляння до ВР України партій та норму простої більшості для мажоритарників. Останнє на виборах 2002 р. дозволило 183 з 225 депутатів мажоритарників набрати менше 50%, а деяким з них взагалі від 10 до 20% голосів виборців. Крім того, новий закон не дозволив реально відобразити політичні уподобання громадян. Так, партії, які набрали більшість по загальнодержавному округу, програли в мажоритарних. Тобто, змішана система не фіксувала в реальній владі електорального вибору. Це, вочевидь, не закривало питання подальшого реформування виборчого законодавства.

А тому, не порушуючи традицію попередніх скликань, народні обранці ВР України четвертої каденції вже 25 вересня 2002 р. розпочали розгляд нового виборчого законодавства. Тоді було представлено декілька варіантів [49]. Перший, на основі пропорційної системи виборів, від імені СПУ презентував Й.Вінський. Утім, автор був згоден за необхідності підтримати проект Ю.Ключковського (фракція «Наша Україна», НРУ), вважаючи його аналогічним. З цим погодилися, знявши взагалі власні проекти на користь останнього, М.Рудьковський (СПУ) та Г.Пономаренко (КПУ). На підтримку цього ж варіанту виступав і лідер УРП «Собор» та член фракції БЮТ А.Матвієнко [22, с. 238].

Мажоритарна система виборів пропонувалася в інших двох проектах — С.Гавриша (група «Демократичні ініціативи») та представників фракції партій ППУ та Трудова Україна — Ю.Іоффе та Г.Дашутіна. Різнилися вони величиною прохідного бар'єра — 5% у першому випадку та 4% — у другому. Крім того, згідно з проектом С.Гавриша кандидати «прив'язувалися» до конкретного округу, а Ю.Іоффе та Г.Дашутін пропонували «рейтинговий принцип». Подібну схему розподілу мандатів зі збереженням пропорційної системи виборів за регіональними списками пропонував і нардеп від фракції «Наша Україна» В.Асадчев [22, с. 239–240].

Таке розмаїття думок за відсутності під час голосування фракцій БЮТ, КПУ, «Нашої України», СПУ та бойкоті з боку фракцій Єдина Україна, Народовладдя, СДПУ(о), Регіони України не дозволило парламентарям взяти за основу будь-який з проектів. Жоден з них 26 вересня 2002 р. не набрав необхідних 226 голосів. Тому розгляд питання було перенесено на наступну сесію [23, с. 26]. І вже 27 листопада депутати розглянули два законопроекти, які, в свою чергу, були узгоджені з Комітетом з державного будівництва на базі 10 проектів [24, с. 28].

Фактично обидва варіанти мали на меті підвищення ролі політичних партій як єдиного виду об'єднань, що здатний відстоювати інтереси всього народу. Проте щодо того, яким способом виборці повинні визначати склад парламенту, автори законів мали різні погляди.

За варіантом, запропонованим С.Гавришом, Ю.Іоффе, Г.Дашутіним, обиралося 450 депутатів за списками політичних партій по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу на основі пропорційного представництва. Право розподіляти депутатські мандати отримують ті партії, за які віддано не менше, як 5% голосів виборців у загальнодержавному масштабі [24, с. 29].

Альтернативний проект було розроблено Ю.Ключковським, в якому пропонувалася суто пропорційна система виборів з 4% прохідним бар'єром. У цьому його беззастережно підтримували і ідеологічні антиподи з КПУ та СПУ. Вони вбачали в такій системі виборів запоруку становлення «міцних, розвинутих, популярних, авторитетних політичних партій..», — єдиної «...гарантії демократії» [24, с. 36].

Проте наступного дня під час голосування перший проект набув підтримки 85 законотворців, другий — 195, що не дозволило прийняти будь-яке рішення з цього питання. Не визначилися

парламентарі і під час наступних голосувань [25]. З лютого 2003 р. пропорційну систему відстоював спільний проект соціаліста М.Рудьковського та рухівця Ю.Ключковського. Стаючи поступово частиною конституційної реформи, проект не набрав потрібних голосів і в квітні.

Повернувшись до обговорення нової редакції закону про вибори в жовтні 2003 р., народні депутати мали вже три варіанти, один — з пропорційною системою виборів, два — партійно-мажоритарних: крім вищезазначеного, ще й за авторством Б.Губського та О.Задорожнього (фракція «Народовладдя») [26, с. 195]. Останній, на відміну від проекту Іюффе — Дашутіна — Гавриша, передбачав виключно партійне фінансування кандидата в депутати та виборчої кампанії взагалі.

Обговорення проектів вкотре чітко розмежовувало парламент на прибічників або пропорційної системи, або мажоритарної. І залежало це, в першу чергу, не від ідеологічних уподобань та бачення майбутнього розвитку політичної системи, а від того, як було обрано законотворця в цей парламент.

23 жовтня депутати отримали знов три проекти. Але з кожним наступним місяцем лави прихильників пропорційної системи зростали. Після вкрай гострої політичної боротьби й багатьох нерезультативних розглядів питання врешті-решт 25 березня 2004 р. відповідний закон більшість депутатів підтримала [27, с. 225–230; 45; 46, с. 176–180]. Це дозволило лідеру соціалістів О.Морозу, який і презентував законопроект, наголосити, що «...Верховна Рада прийняла закон, за який ми боролися 8 років ... Закон ми прийняли демократичний, який потрібен сьогодні для суспільства» [28].

Події 2004–2005 рр. та внесення змін до Конституції України змусили знову повернутися до виборчого законодавства вже в червні 2005 р. [29, с. 23–24]. Новий законопроект, озвучений Ю.Ключковським у липні, на думку автора, не мав політичного характеру, а лише удосконалював існуючий закон [30, с. 82–83]. Головним у ньому було недопущення фальсифікацій на виборах та вдосконалення процесу виборчої кампанії. Поряд з цим, від формування виборчих комісій відсторонялися позапарламентські партії. Проект став законом 7 липня 2005 р.

Незважаючи на те, що документ мав назву «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» [31], це був повноцінний новий законодавчий акт. Як і всі попередні, він був прийнятий в період гострого політичного протистояння

та вводився в дію за півроку до виборів, з 1 січня 2006 р. Нова редакція ст. 76 Конституції України зробила головним гравцем саме політичні партії, і новий закон було виписано з урахуванням цього — всі основні процедурні моменти замикалися на них.

Однак, незважаючи на те, що завдяки цьому закону роль політичних партій було знову підвищено, він мав для них і негативні наслідки. По-перше, покладання на партії функції наповнення виборчих комісій призвело до розмивання лав партійців за рахунок «масового» вступу неофітів під час виборів. Прості арифметичні підрахунки вказують на те, що навіть за формальними звітами жодна з партій не мала необхідної кількості членів, партійний стаж яких був би більшим, ніж рік до виборів [32]. По-друге, формування списків кандидатів у депутати до ВР України та місцевих рад робило членство в партії «проїзним квитком» до влади, що в поєднанні з попереднім пунктом підвищувало навантаження на партійні структури та вимагало знов-таки значного залучення до партійних лав громадян, роблячи тим самим партійні структури аморфними і, як наслідок, некерованими після закінчення виборчого процесу.

Ці та інші причини і призвели до політичної кризи 2006–2007 рр. Наслідком її стали дострокові вибори та зміни в законодавстві. Черговий закон про внесення змін було підписано 1 червня 2007 р. [34]. Проте нова редакція залишала незмінним визначене раніше місце партій у виборчій системі. Новим було лише те, що право подання кандидатур до виборчих дільниць визнавалося лише за партіями, що мали фракції у поточному скликанні ВР України.

Підводячи підсумок, зазначимо, що, показуючи процес еволюції виборчого законодавства, яке докорінно міняло місце партій у суспільно-політичному житті, ми намагалися розкрити механізми боротьби між прихильниками двох типів виборів — пропорційних та мажоритарних. Перехід від однієї системи до іншої був складним і з самого початку проходив під тиском, джерелом якого стали політичні сили поза парламентом. Невпевненість у можливості через партійні структури втримати владу була головною причиною того, що введення пропорційної системи в Україні затягнулося практично на десятиліття. Вся еволюція виборчого законодавства, з одного боку, підносила значення партій у суспільстві. З іншого, через намагання прописати кожен крок з одночасною відсутністю єдиного виборчого кодексу призводила

до прийняття значного масиву законів, які доповнюють, уточнюють, координують один одного, роблячи тим самим вибори не політичним процесом, а виключно юридичним. Тобто, віддаючи законодавчо провідну роль партіям, виборча система зробила останні заручниками фінансових та адміністративних ресурсів.

1. Дюверже. М. Политические партии / М. Дюверже. — М. : Академический проект, 2000. — 538 с.

2. Козюбра М.І. Виборчий процес, право, правосуддя./ М.І.Козюбра // *Вибори та демократія*. — 2005. — №. 2(4). — С. 6–14.

3. Мойсеєнко В. Становлення та розвиток виборчого законодавства в Україні / Василь Мойсеєнко, Олена Головка // *Вісник ЦВК*. — 2007. — № 1(7).

4. Марцеляк О. Вітчизняне і зарубіжне виборче законодавство : стан та перспективи розвитку / Олег Марцеляк // *Вибори та демократія*. — 2006. — № 4 (10). — С. 61–67.

5. Стецюк П.І. Зміни до Конституції України 1996 року : поступ чи криза конституціоналізму? / П.І.Стецюк // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. — 2006. — Випуск № 42. — С. 132–142.

6. Ковтунець В.В. Про зміст та обсяги суб'єктивного виборчого права / В.В.Ковтунець // *Вибори та демократія*. — 2006. — № 2 (8). — С. 64–70.

7. Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році / Анатолій Романюк // *Вибори та демократія*. — 2006. — № 3 (9). — С. 4–9.

8. Фесенко В. *Вибори — 2006 : практичне тестування пропорційної виборчої системи* / Володимир Фесенко // *Вибори і демократія*. — 2006. — № 4 (10). — С. 5–14.

9. Власик О.С. *Український соціум* / О.С.Власик, В.С.Крисаченко, М.Т.Степико та ін. за ред. В.С.Крисаченка. — К. : Знання України, 2005. — 792 с.

10. Стенограма. Засідання № 43. 14 листопада 1996 р. // Бюлетені 6-ї сесії ВРУ другого скликання. Том 9. № 41–45. Бюлетень № 43. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 13–2.

11. Стенограма. Засідання № 65. 23 квітня 1997 р. // Бюлетені 7-ї сесії ВРУ другого скликання. Том 15. № 65–69. Бюлетень № 65. Частина I. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 13–5.

12. Стенограма. Засідання № 18. 24 вересня 1997 р. // Бюлетені 8-ї сесії ВРУ. Том 4. № 16–20. Бюлетень № 18. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 13–5.

13. Токовенко В.В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної

системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / В.В. Токовенко. — К., 2004. — 36 с.

14. Панкевич Р. Проблеми типології виборчих систем / Р.Панкевич // Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні / Мельник В.П., Денисенко В.П., Колодій А.Ф., Лисий В.П. та ін. — Львів, 2001. Режим доступу до файлу <http://westukr.itgo.com/Pankevich.html>

15. Стенограма. Засідання № 35. 18 листопада 1999 р. // Бюлетені 4-ї сесії ВРУ третього скликання. Том 8. № 33–36. Бюлетень № 35. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–2/2.

16. Долежан В. Оновлення виборчого законодавства : на користь чи на шкоду? / В.Долежан С. Василюк // Право України. — 2001. — № 3. — С. 36–39.

17. Стенограма. Засідання № 44. 17 травня 2001 р. // Бюлетені 7-ї сесії ВРУ третього скликання. Том 11. № 44–48. Бюлетень № 44. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–2/2.

18. Стенограма. Засідання № 51. 24 травня 2001 р. // Бюлетені 7-ї сесії ВРУ третього скликання. Том 12. № 49–52. Бюлетень № 51. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–2/2.

19. Стенограма. Засідання № 57. 7 червня 2001 р. // Бюлетені 7-ї сесії ВРУ третього скликання. Том 13. № 53–57. Бюлетень № 57. Частина II. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–2/2.

20. Стенограма. Засідання № 5. 13 вересня 2001 р. // Бюлетені 8-ї сесії ВРУ третього скликання. Том 1. № 1–5. Бюлетень № 5. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–2/2.

21. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18.10.2001р. № 2766–III // Відомості Верховної Ради України. — 2001 р. — № 51–52. — Ст. — 265.

22. Стенограма. Засідання № 10. 25 вересня 2002 р. // Бюлетені 2-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 2. № 6–10. Бюлетень № 10. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

23. Стенограма. Засідання № 11. 26 вересня 2002 р. // Бюлетені 2-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 3. № 11–15. Бюлетень 11. Частина II. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

24. Стенограма. Засідання № 36. 27 листопада 2002 р. // Бюлетені 2-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 8. № 36–39. Бюлетень № 36. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

25. Стенограма. Засідання № 38. 28 листопада 2002 р. // Бюлетені 2-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 8. № 36–39. Бюлетень № 38. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3 /3.

26. Стенограма. Засідання № 21. 14 жовтня 2003 р. // Бюлетені 4-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 5. № 18–21. Бюлетень № 21. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

27. Стенограма. Засідання № 27. 23 жовтня 2003 р. // Бюлетені 4-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 5. № 26–27. Бюлетень № 21. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

28. Стенограма. Засідання № 29. 25 березня 2004 р. // Бюлетені 5-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 9. № 29–30. Бюлетень № 29. Частина I, II. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

29. Стенограма. Засідання № 54. 22 червня 2005 р. // Бюлетені 7-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 13. № 54–57. Бюлетень № 54. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

30. Стенограма. Засідання № 62. 7 липня 2005 р. // Бюлетені 7-ї сесії ВРУ четвертого скликання. Том 15. № 62–64. Бюлетень № 63. Частина I. ПАВРУ. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 12–3/3.

31. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 07.07.2005 р. № 2777-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 38–39. — Ст. 449.

32. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о). 25 січня 2005 року. — К. : Виконком СДПУ(о), 2005. — 34 с.; Партиєне життя. СПУ // Офіційний сайт СПУ. Режим доступу: <http://www.spu.in.ua/archives.php>; Сайт ПРУ. Режим доступу: <http://partyofregions.org.ua/meetcongress>.

33. Рибачук М. Історичні аспекти становлення виборчої системи в Україні / Микола Рибачук, Іван Шкурат // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1. — С. 83–96.

34. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України»... // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 28. — Ст. 383.